

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота бакалавра

з теми:

**«Духовні та договірні грамоти великих і удільних князів
XIV-XV століть як історичне джерело»**

Виконав:

студент IV курсу Ist2-B13 групи
напряму підготовки 6.020302 Історія*
денної форми навчання

Швед Богдан Богданович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук

Баженов Олександр Львович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2017

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження ...	7
1.1. Огляд історіографії.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	14
Розділ 2. Загальні риси духовних грамот великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичного джерела	20
2.1. Структура та обставини написання духовних грамот XIV-XV ст.....	20
2.2. Основний зміст заповітів великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичного джерела.....	26
Розділ 3. Договірні грамоти великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичне джерело	34
3.1. Різновиди та зміст договірних («докончальних») грамот XIV-XV ст. як історичного джерела.....	34
3.2. Економічні питання в договірних грамотах великих і удільних князів XIV-XV ст.	42
Висновки	47
Список використаних джерел та літератури	50

ВСТУП

Актуальність теми. Навряд чи підлягає сумніву те, що для повноти висвітлення історичного процесу в усій його різноманітності в межах певної країни чи держави важливу роль відіграють джерелознавчі дослідження. Звичайно, середньовічні держави, їх становлення та розвиток в початковий період існування – проблема, що незмінно привертає увагу дослідників. Однак є ще такі аспекти цієї проблеми, які не знайшли належного відображення в наукових роботах. До цих пір відсутнє повне видання всіх збережених до нашого часу княжих духовних і договірних грамот. Вони розкидані по різних збірниках.

На сучасному етапі розвитку історичної науки необхідно всебічно вивчати духовні грамоти церковних ієрархів, продовжувати вивчення духовних і договірних грамот князів московського будинку і інших феодалів. Вкрай важливо систематично досліджувати формуляр духовних грамот XIV-XV ст., встановити район побутування тих чи інших статей, час їх перетворення в невід'ємну складову історичного джерела. Без цього не можна переконливо визначити, яку соціальну функцію виконували в XIV-XV ст. духовні та договірні грамоти великих та удільних князів. Також, виявлення закономірностей побудови формуляра заповітів XIV-XV ст. створює хорошу базу для систематичного джерелознавчого дослідження абсолютно невивчених поки духовних грамот більш пізнього часу. Тим часом, з'ясування змісту духовних і договірних грамот великих і удільних князів, їх конкретизація минулого, визначення форм і функцій дозволяють по-новому з більшою часткою об'єктивності поглянути на політичні і соціально-економічні процеси, що проходили в досліджуваний час.

Таким чином, заповнення прогалини у вивченні духовних і договірних грамот великих і удільних князів XIV-XV ст. як важливих історичних джерел створює основу для всебічного дослідження історії Російської держави на етапі її становлення.

Об'єктом дослідження є актові історичні джерела XIV-XV ст.

Предметом дослідження виступають духовні та договірні грамоти великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичне джерело.

Хронологічні межі роботи – охоплюють час з початку XIV до кінця XV століття. Нижня хронологічна межа пов'язана з тим, що саме з XIV ст. в середовищі московських князів формується практика письмової фіксації заповідальних розпоряджень і міжкнязівських домовленостей. Верхня хронологічна межа пов'язана з занепадом феномену укладання такого роду актів, оскільки Москва в XV ст. ліквідує інші великі князівства.

Географічні межі дослідження поширюються на територію Північно-Східної Русі в зазначений період.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу наукового конкретного історичного матеріалу висвітлити духовні та договірні грамоти великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичне джерело.

Для реалізації поставленої мети ми ставимо такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію проблеми, охарактеризувати джерельну базу;
- розглянути структуру та обставини написання духовних грамот XIV-XV ст.;
- розкрити основний зміст заповітів великих і удільних князів XIV-XV ст. як історичного джерела;
- дослідити різновиди та зміст договірних («докончальних») грамот XIV-XV ст. як історичного джерела;
- вивчити економічні питання в договірних грамотах великих і удільних князів XIV-XV ст.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є сукупність філософських положень, загальнонаукових та історичних методів і принципів дослідження, а також теорій і концепцій суспільного розвитку.

Розвиток науки відбувається на основі широкого використання саме загальнонаукових методів. До них належать: аналіз - це метод, який полягає у тому, що предмет вивчення умовно або практично поділяється на складові

елементи, тобто на частини об'єкта, певні ознаки, властивості тощо, кожна частина досліджуються як частина цілого; синтез дозволяє поєднати розчленовані та досліджені у процесі аналізу частини, встановити зв'язок між ними і пізнати предмет як єдине ціле. Таким чином, аналіз і синтез ми використовували паралельно у ході досліджень.

Відповідно до мети і завдань роботи використовувалися різні принципи: принцип об'єктивності, що передбачає вивчення подій, явищ на основі науково-критичного використання джерел та літератури; принцип історизму, що вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості; хронологічний – дає змогу простежити періоди написання духовних і договірних грамот великими і удільними князями.

Застосування названих методів допомогло з'ясувати всю сукупність аспектів, пов'язаних із науковою проблемою. Тільки за умови дотримання і поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Зв'язок з науковими програмами. Робота виконується згідно науково-дослідної та навчальної програми кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та в контексті загальнонаукових програм вивчення історії в історичних установах України.

Апробація роботи. Зміст роботи, окремі її фрагменти були висвітлені на звітній студентській науковій конференції у квітні 2017 року, що відбувалася в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та обговорювалися на засіданні кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можна використовувати на уроках з всесвітньої історії в школі, а також для підготовки семінарських занять у вищих навчальних закладах, написанні рефератів, на конференціях, присвячених джерелознавчим дослідженням.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загалом робота нараховує 55 сторінок.

ВИСНОВКИ

Всебічне дослідження теми духовних та договірних грамот великих і удільних князів XIV-XV століть як історичного джерела дозволило зробити наступні узагальнення та висновки.

Проведений аналіз історіографічної літератури з досліджуваної проблеми дозволив виділити певні тенденції її розвитку. Попри значну кількість наукових доробків, пов'язаних з джерелознавчим дослідженням духовних і договірних грамот великих і удільних князів XIV-XV ст. в якості окремого наукового напрямку, вже в XVIII ст. вони виявилися в полі зору історичної науки. В кінці XVIII – на початку XIX ст. з'являються систематичні видання княжих духовних і договірних грамот. Надалі, окремі князівські грамоти час від часу перевидавалися в різних історичних дослідженнях, монографіях, навчальних посібниках. Попри це, важливе значення становлять праці науковців дореволюційного періоду та безпосередньо радянських істориків. Дослідницькі праці останніх були переповнені жорстко детермінованими ідеологічними засадами. Проте, саме вони зробили найбільший внесок у вивченні духовних і договірних грамот князів досліджуваного періоду. Сучасні ж науковці здебільшого звертають увагу на ті прогалини, які потребують подальших досліджень.

Для змістовнішого вивчення духовних та договірних грамот великих і удільних князів XIV-XV століть в роботі використано цілий комплекс джерел, представлений опублікованими документальними збірниками, матеріалами тогочасних видань, а також хрестоматійним матеріалом. У своїй сукупності джерельна база містить значний об'єм цінної інформації, що дозволило забезпечити більш ґрунтовніше розкриття теми.

Вивчення структури та обставин написання духовних грамот XIV-XV ст. великих та удільних князів необхідне для встановлення часу стабілізації формуляра заповітів в різних районах країни, для вирішення питання про повноту відображення в заповітах тих чи інших сторін дійсності і для того, щоб мати надійну основу для вивчення кожної конкретної грамоти

(правильна інтерпретація її неможлива без розуміння загальних особливостей зовнішньої форми, формуляра і змісту різновидів в цілому).

На матеріалі вивчення змісту і походження (час, місце, причини створення) духовних грамот, написаних князями Північно-Східної Русі в зазначений час, ставиться питання про юридичний авторитет, про ті соціальної функції, які виконували заповіти. Духовні грамоти великих і удільних князів XIV-XV ст. містять цінний матеріал з історії середньовічних князівств, а саме про склад володінь князів, які складали заповіти і їх спадкоємців, кількість і різноманітність скарбів, що їм належали, інформацію про рухоме і нерухоме майно. З часом стало видно, що князівські заповіти включають унікальні свідчення внутрішнього управління князівством, в якому особисте і приватне поєднувалося з сімейним і колективним, дають інформацію про податки і їх поділ між князями, свідчать про організацію князівського господарства і зайнятих в цьому господарстві категоріях залежного і вільного населення. Багаточисельні назви міст, волостей і сіл, які перераховуються в заповітах, дозволяють не тільки достатньо повно і точно визначати склад, розміри і розташування князівських уділів, але і виходячи із компактності волостей і сіл досліджувати ступінь заселеності і господарської освоєності територій. Перерахунок і опис предметів князівської казни давали можливість характеризувати побут людей XIV-XV ст. Особливо важливе значення має останній заповіт Дмитра Донського 1389 р., який встановлював нові норми наслідування великокнязівського престолу, вперше зафіксував розміри ординських виплат з володінь кожного із спадкоємців князя, встановлював нові права і нову політичну роль вдови-матері – великої княгині.

Договірні грамоти або ж «докончання» закріплювали договори між великими і удільними князями Північно-Східної Русі, а також Руссю та іноземними державами. Договірні грамоти великих і удільних князів XIV-XV ст. дозволяють окреслити перспективи великокнязівської влади, визначали умови панування і підпорядкування, умови союзу, умови військових

коаліцій, врегульовували територіальні суперечки, розподіл судових повноважень. У них обмовлялися умови і параметри успадкування майна, політичних прав спадкоємців і т.д. Грамоти скріплювалися клятвою на хресті. Договірні грамоти містили норми міжнародного права, розкривали форму феодального васалітету, влади і підпорядкування Москві окремих удільних князівств.

Договірні грамоти великих і удільних князів містили ряд тогочасних актуальних питань, що стосувалися економічного розвитку їх князівств, а саме правового становища залежних людей, принципи митної торгівлі та розділу податкових надходжень тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссией. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления Государственных бумаг, 1841. – Т. 1: 1334-1598. – 614 с.
2. Акты Соловецкого Монастыря, 1479-1571 гг. / Сост. И.З. Либерзон. – Л., 1988. – С. 67-73.
3. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией АН/ Под ред. Я.И. Бередникова. – СПб., 1836. – Т. 1: 1294-1598. – 532 с.
4. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н. Валка. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – 408 с.
5. Докончание великого князя Василия Васильевича с великим князем рязанским Иваном Федоровичем 1447 г. // Свод письменных источников по истории Рязанского края XIV-XVII веков. – Рязань: Александрия, 2005. – Т. 1. – С. 191-192.
6. Докончание великого князя Дмитрия Ивановича с великим князем рязанским Олегом Ивановичем 1381/82 г. // Свод письменных источников по истории Рязанского края XIV-XVII веков. – Рязань: Александрия, 2005. – Т. 1. – С. 125-126.
7. Докончание великого князя Юрия Дмитриевича с великим князем рязанским Иваном Федоровичем 1434 г. // Свод письменных источников по истории Рязанского края XIV-XVII веков. – Рязань: Александрия, 2005. – Т. 1. – С. 165-166.
8. Древняя Российская Вивлиофика. Часть 1. / Н.И. Новиков. – М.: Типография компании типографической, 1788. – 462 с.
9. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI вв. / Подгот. к печати Л.В. Черепнина. Отв. ред. чл.-кор. Акад. наук СССР С.В. Бахрушин. – М.; Л., 1950. – 587 с.

10.Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Часть первая. – М.:Тип. Н.С. Всеволожского, 1813. –533 с.

11.Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Часть вторая, служащая дополнением к первой. – М.: Тип. Селивановского,1819. –399 с.

12. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года / Сост. П.П. Епифанов, О.П. Епифанова. – М.: Наука, 1987. – С. 124-125.

13.Хрестоматия по истории СССР: с древнейших времен до конца XV в. / Под ред. М.Н. Тихомирова. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – С. 500.

Монографії, узагальнюючі праці, статті:

14. Алексеев Ю.Г. Судебник Ивана III: традиция и реформа / Ю.Г. Алексеев. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2001. – 448 с.

15.Андреев В.Ф. Новгородський приватний акт XII-XVст. / В.Ф. Андреев. – М.: Наука, 1986. – С. 129-132.

16.Базилевич К. Имущество московских князей в XIV-XVI вв. / К. Базилевич // Труды Исторического музея. – 1929. – Вып. III. – С. 12-13.

17. Белковец Л.П. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей как памятники права Московской Руси XIV-XV вв. / Л.П. Белковец // История государства и права. – 2012. – № 20. – С. 38-41.

18.Бычкова М.Е. Докончальная грамота великого князя Василия Васильевича с галицкими князьями / М.Е. Бычкова // Археографический ежегодник за 1977 год. – М.: Наука, 1978. – С. 32-33.

19.Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов на Дону, 1995. – С. 223.

20.Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века / Б.Д. Греков; Академия наук СССР, Институт истории. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1952. –Т. 1. – 532 с.

21. Дебольский Н.Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам / Н.Н. Дебольский // Историческое обозрение. – № 4. – 1892. – С. 32–70.
22. Зимин А.А. Княжеские духовные грамоты начала XVI в. / А.А. Зимин // Исторические записки. – М.: Наука, 1948. – Т. 27. – С. 266-290.
23. Зимин А.А. О хронологии договорных грамот Великого Новгорода с князьями XIII-XV вв. /А.А. Зимин // Проблемы источниковедения. – 1956. – Вып. V. – С. 306-307.
24. Зимин А.А. О хронологии духовных и договорных грамот великих и удельных князей XIV – XV вв. / А.А. Зимин // Проблемы источниковедения. – 1958. – Вып. VI. – С. 275-324.
25. Источниковедение отечественной истории: сборник статей / В.А. Кучкин, В.Ф. Кутьев и др. – М.: Наука, 1989. – 268 с.
26. Источниковедение: Теория, история, метод. Источники российской истории / Под ред. И.Н. Данилевского, В.В. Кабанова. – М.: Наука, 2012. – 390 с.
27. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М.: Наука, 1992. – Т. 4. – С. 190-254.
28. Каштанов С.М. Из истории русского средневекового источника: акты X - XVII вв. / С.М. Каштанов. – М.: Мысль, 1996. – С. 77.
29. Каштанов С.М. К изучению формуляра великокняжеских духовных грамот конца XIV – начала XVI в. / С.М. Каштанов // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1979. – Вып. XI. – С. 238-251.
30. Ключевский В.О. Источниковедение: Источники русской истории / В.О. Ключевский // Соч.: В 9 т. – Т. VII. – С. 5-83.
31. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах Том 2. Курс Русской истории. Часть 2. Монография / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1988. – 448 с.
32. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Т. 6: Специальные курсы /В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1989. – С. 278.

33. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Том I. Курс русской истории. Часть I / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – 432 с.

34. Конявская Е.Л. Хронологические вехи и расчеты в древнерусских летописях и актах / Е.Л. Конявская // Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Четвертые чтения памяти академика Л.В. Милова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2015. – Вып. 4. – С. 133-138.

35. Кучкин В.А. Договор Калитовичей / В.А. Кучкин // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М.: Наука, 1984. – С. 16-24.

36. Кучкин В.А. Договорные грамоты московских князей XIV века: внешнеполитические договоры / В.А. Кучкин. – М.: Древлехранилище, 2003. – 368 с.

37. Кучкин В.А. Издание завещаний московских князей XIV в. / В.А. Кучкин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – № 2 (32). – С. 129-132.

38. Кучкин В.А. Итоги реставрации духовных грамот Ивана Калиты / В.А. Кучкин // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 62–69.

39. Кучкин В.А. Первая духовная грамота Дмитрия Ивановича Донского // Средневековая Русь: сб. ст. / Отв. ред. А.А. Горский. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1999. – Вып. 2. – С. 46-78.

40. Кучкин В.А. Сколько сохранилось духовных грамот Ивана Калиты? / В.А. Кучкин // Источниковедение отечественной истории: сборник статей. – М.: Наука, 1989. – С. 206-225.

41. Кучкин В.А. Судебник 1497 г. и договорные грамоты московских князей XIV - XV вв. / В.А. Кучкин // Судебник 1497 г. в контексте истории российского и зарубежного права XI-XIX вв. Сборник статей. – М.: Парад, 2000. – С. 108-120.

42. Мазуров А.Б. Утверждались ли духовные грамоты Ивана Калиты в Орде? / А.Б. Мазуров // Вопросы истории. – 1995. – № 9. – С. 143-154.

43. Оспенников Ю.В. О договорных грамотах Новгорода с князьями / Ю.В. Оспенников // Экономика и право современной России: проблемы и пути развития: материалы II международной научно-практической конференции. – Самара: НОАНО ВПО СИБиУ, 2014. – С. 173-178.

44. Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII-XV столетий / А.Е. Пресняков. – Петроград: Тип. Я. Башмаков и Ко, 1918. – 463 с.

45. Пронштейн А.П. Истолкование исторических источников / А.П. Пронштейн // Вопросы истории. – 1969. – № 10. – С. 69-86.

46. Семенченко Г.В. Начальная часть духовных грамот вотчинников Северо Восточной Руси XIV–XV вв. / Г.В. Семенченко // Источниковедение отечественной истории. – 1989. – № 5. – С. 45-51.

47. Сергеевич В.И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей / В.И. Сергеевич. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1867. – Т. IV. – 413 с.

48. Соловьев С.М. Сочинения. Кн. 2: История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3-4. – С. 240.

49. Фетищев А.С. Духовная грамота Дмитрия Донского о наследовании Коломенского удела и традиция наследования выморочных уделов / А.С. Фетищев // Экономические и социально-политические проблемы отечественной истории. – М.: Ин-т Рос.истории РАН, 1992. – С. 3–18.

50. Черепнин Л.В. Договорные и духовные грамоты Дмитрия Донского как источник для изучения политической истории великого княжества Московского / Л.В. Черепнин // Исторические записки. – М.: Наука, 1947. – Т. 24. – С. 225-266.

51. Черепнин Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник / Л.В. Черепнин. – М.: Наука, 1969. – 178 с.

52. Черепнин Л.В. Происхождение собрания договорных грамот Новгорода с князьями XII – XV вв. / Л.В. Черепнин // Исторические записки. – М.: Наука, 1946. – Т. 19. – С. 215-233.

53. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV веков / Л.В. Черепнин. – М.: Наука, 1948. – Ч. 1. – С. 55-89.

54. Чичерин Б.Н. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей / Б.Н. Чичерин // Опыты по истории русского права. – М., 1858. – С. 232–375.

55. Щербатов М.М. История российская от древнейших времен / М.М. Щербатов. – СПб., 1774. – Т. III. – С. 98-115.

56. Эскин Ю.М. Из истории русского средневекового источника / Ю.М. Эскин, С.М. Каштанов // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 36-43.

III. Дисертації, автореферати дисертацій

57. Семенченко Г.В. Духовные грамоты XIV-XV вв. как исторический памятник: дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.09. Историография и источниковедение истории СССР. На правах рукописи / Г.В. Семенченко. – М., 1983. – 171 с.

Електронні ресурси:

58. Данилевский И.Н. Исторические источники XI-XVII веков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.avorhist.ru/publish/istved2-1-3.html>

59. Кинев С.Л. Духовная грамота великого князя Дмитрия Ивановича и порядок наследования великого княжения в Северо-Восточной Руси в XV в. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <file:///C:/Users/user/Downloads/duhovnaya-gramota-velikogo-knyazya-dmitriya-ivanovicha-i-poryadok-nasledovaniya-velikogo-knyazheniya-v-severo-vostochnoy-rusi-v-xv-v.pdf>